

УДК 329.7(=411.16)«1895/1903»

В. Д. ГУЛА*

**БУНД І СІОНІЗМ:
ПОЧАТОК ПРОТИСТОЯННЯ (1895–1903 рр.)**

Окреслено процес формування поглядів із національного питання 2-х основних течій єврейської політичної думки: соціалістичної (Бунд) та сіоністської (включно із соціалістичним сіонізмом). Виявлено причини, що зумовили відповідні ідейні розбіжності, а також чинники взаємовпливу цих конкуруючих політичних концепцій.

Ключові слова: Бунд; сіонізм; Поалей-Ціон; національне питання; робітничий рух.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії почали утворюватися суто єврейські політичні партії. Русійною силою при цьому виступала наростаюча соціально-економічна диференціація єврейства в умовах стрімкого розвитку капіталістичної економіки у поєднанні із збереженням обмежень громадянських прав євреїв. У цей період єврейський політичний простір був поділений між двома ідейними течіями: соціалізмом та сіонізмом, основна різниця між якими полягала у відповіді на національне питання.

Метою статті є встановлення характеру протистояння та взаємодії ідей сіонізму та марксизму у політичному просторі буття єврейства Російської імперії.

Хронологічні межі обумовлені, з одного боку, проголошенням промови «Поворотний пункт в історії єврейського робітничого руху», де були викладені основні програмні засади майбутнього Загального єврейського робітничого союзу в Литві, Польщі та Росії (Бунд офіційно оформлений у 1897 р.), а з іншого – організаційним виходом Бунду зі складу російської соціал-демократії, що був спричинений саме специфічною національною програмою цієї організації.

Історіографія даної проблематики почала формуватися безпосередньо у протистоянні цих течій у єврейському політичному просторі початку XX ст. Слід відзначити працю В. Жаботинського «Бунд і сіонізм» 1906 р., у якій автор, один з ідеологів сіонізму, піддав жорсткій критиці позицію Бунду з національного питання, а саме концепцію національно-культурної автономії¹. Бунд, у свою чергу, відповідав політичним засудженням сіонізму як дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що суперечить прагненням пролетаріату. Після революції 1917 р.

* Гула Володимир Дмитрович – кандидат історичних наук, докторант відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

у Радянському Союзі почали виходити спогади активних діячів Бунду, а за його межами – сіоністів. У них, по суті, повторювалися тези та політичні звинувачення 10-річної давності. Щоправда, ситуація в СРСР змушувала окремих діячів Бунду засуджувати й позицію з національного питання власної організації як націоналістичну. Відродження досліджень діяльності Бунду в радянській історіографії у 1970-ті роки ознаменувалося новою інтерпретацією взаємовідносин цієї організації з сіоністським рухом: на основі окремих фактів низової тимчасової співпраці та ленінської критики бундівського націоналізму робився висновок про спорідненість ідеологій цих політичних рухів². У сучасній історіографії цьому питанню почасти приділяється незначна увага. Виключенням є збірник документів та матеріалів «Бунд. 1894–1921». У ньому вміщено як звіти з'їздів цієї організації, так і праці окремих бундівських публіцистів, що дозволяє комплексно поглянути на розвиток дискусій з національного питання за участі Бунду³.

Організаційне оформлення сіонізму та єврейського соціалізму відбулося майже одночасно. Наприкінці серпня 1897 р. у Базелі відбувся Перший сіоністський конгрес, який згуртував усі палестинофільські угруповання та створив «Союз сіоністів». Останній, як зазначалося в статуті, «прагне створити в Палестині, з дозволу урядів відповідних держав, забезпечений публічним правом прихисток для єврейського народу, з метою відродження його на давній його історичній батьківщині»⁴.

Після формування програми політичного сіонізму на конгресі у Базелі, на території Російської імперії починають з'являтися сіоністські гуртки. У західних губерніях їх розповсюдження натикається на ріст популярності Бунду. Так, у листопаді 1898 р. у Пінську вже існував сіоністський гурток, який, однак, був відірваний від робітничої маси (що повністю узгоджувалося з поглядом соціал-демократії на сіонізм як буржуазний рух). З рапорту мінського губернатора: «До складу даного гуртка входять виключно представники інтелігенції, тобто порівняно невелика кількість осіб. Решта єврейського населення м. Пінська ставиться байдуже до ідей сіонізму»⁵. Мали місце спроби залучити єврейські робітничі маси до цього руху: «30 січня цього року в школі під назвою «Мірки Лівшица» керуючим сірниковою фабрикою купця Гальперина Ромом і бухгалтером свічного заводу Елиасберг, Рабінович і К, Меєром Ліберманом при значному зібранні євреїв були виголошені промови на єврейській мові про необхідність згуртуватися і прийнятися ідеєю єврейства, оскільки держава не надає права євреям»⁶. У той час на подібні зібрання поліція реагувала стримано: пропаганда сіонізму прямо не заборонялася, однак ретельно відслідковувалась, а члени духовного правління школи були покарані за зібрання, що не мало стосунку до молитви. Натомість, інший відгук на тій самій сірниковій фабриці мала агітація Бунду. У квітні 1901 р. на фабриці відбувся

страйк, спричинений непрямим зниженням заробітної плати: саму соломку почали робити тоншою, внаслідок чого пакувальники за той самий робочий час почали пакувати менше коробок сірників, а саме від їх кількості й залежала заробітна платня. Після відмови керуючого фабрики Рома підняти платню 100 робітниць не вийшли на роботу. Бунд з цього приводу випустив 2 прокламації, у яких ще були відсутні політичні гасла, однак містився заклик боротися за збільшення заробітної плати і зниження тривалості робочого дня⁷. Зосередження уваги на безпосередніх проблемах робітників і привертало їхні симпатії саме до Бунду. На думку ідеологів Бунду, сіонізм був вигідний царській владі, оскільки утверджував замкненість єврейської громади та сприяв примиренню протиріч всередині неї між буржуазією та пролетаріатом.

І дійсно, влада до певного часу не тільки терпляче ставилася до такої діяльності, а й намагалась відкрито використати сіонізм у власних цілях за допомогою Незалежної єврейської робітничої партії (НЄРП). Ця організація була створена у червні 1901 р. за активної участі Мінського губернського жандармського управління. Метою її була легальна економічна боротьба єврейських робітників, підтримана з боку Охоронного відділення, з метою відірвати робітників від політичної боротьби проти самодержавства. В якості національної програми партія спиралася на сіонізм. Так, начальник Московського охоронного відділення, натхненник зазначеної тактики «поліцейського соціалізму» С. Зубатов у зауваженнях до листа М. Вільбушевич, однієї з лідерів НЄРП, зазначав: «Потрібно сіонізм підтримувати і взагалі зіграти на націоналістичних прагненнях. Ближчим тому засобом – дозвіл жаргонної літератури, як вкрай улещуючи національному самолюбству...»⁸. За сприяння С. Зубатова сіоністи провели восени 1901 р. у Мінську всеросійський з'їзд, який визнав величезне значення НЄРП для сіонізування єврейської робітничої маси та постановив вступати до цієї партії і пропагувати її ідеї⁹. Однак із відставкою С. Зубатова влітку 1903 р. діяльність партії була припинена; одночасно було завдано й удару по сіонізму взагалі. Так, вже 24 липня 1903 р. вийшов циркуляр Департаменту поліції про заборону сіоністських організацій, оскільки: «вони першочергову ідею свою відсунули у далеке майбутнє і спрямували діяльність на розвиток і укріплення національної єврейської ідеї, пропагуючи гуртування у закриті організації євреїв у місцях їхнього проживання. Напрямок цей ворожий асиміляції євреїв з іншими народами, сприяє поглибленню між першими і останніми міжплемінного протистояння і протирічить початкам російської державницької ідеї, а тому не може бути терпимим»¹⁰. Документ завершувався наказом заборонити зібрання та з'їзди сіоністів, припинити діяльність Єврейського колоніального банку та Національного єврейського фонду, а також призначати на посади раввінів лише після перевірки. Заборона пропаганди

сіонізму стала відповіддю влади на Кишинівський погром: асиміляція євреїв мала попередити у подальшому подібні явища. Тим не менше, бундівські публіцисти не змінили своїх поглядів на зв'язок сіонізму та російської влади: «Звісно, царизм не міг змиритися ні з яким громадським рухом, звісно, царизм боявся будь-якої агітації, в тому числі агітації сіоністської. Звісно, були випадки окремих арештів окремих сіоністів, були циркуляри [...] проти вільної діяльності сіоністів. Все це так. Але об'єктивно сіонізм був союзником царизму. Місцева влада, особливо жандармерія, цінували сіоністський рух, як засіб відволікти робітничий рух від революційної ідеології, як засіб відволікти інтелігенцію від участі у робітничому русі»¹¹.

Аналогічну позицію мав Бунд і щодо ідейного наступника НСРП (у контексті національного питання) – сіоністсько-соціалістичного руху. Ідеологом і піонером соціалістичного сіонізму був Н. Сиркін, який у 1898 р. опублікував статтю «Єврейське питання і соціалістична єврейська держава». Думка про поєднання соціалізму та сіонізму поступово знаходила прихильників у єврейському суспільстві. Починаючи з 1899 р., почали діяти гуртки «Поалей Ціон» («Робітники Сіону») та інші групи, члени яких підтримували сіоністсько-соціалістичні ідеї¹². З програми партії «Поалей-Ціон»: «Пунктом програми-мінімум партії, що відрізняє її від інших соціал-демократичних партій, є вимога територіальної автономії на демократичних засадах для єврейського народу в Палестині... Цей пункт програми разом з іншими своїми вимогами єврейський пролетаріат втілює шляхом класової боротьби»¹³.

Поступово, із зростанням популярності його соціалістичної версії, сіонізм перетворюється на серйозного конкурента Бунду. Про це свідчать резолюції з'їздів Бунду. Так, у звіті IV з'їзду зазначалось: «Жваве обговорення викликало питання, чи можна приймати до наших економічних та політичних організацій робітників-сіоністів. [...] були з'ясовані різні незручності й шкідливі наслідки, що могли витікати з участі сіоністів навіть у тимчасових соціал-демократичних організаціях. Тому було вирішено: «ні до економічних, ні до політичних наших організацій сіоністи не можуть бути допущені»»¹⁴. А вже 1904 р. у доповіді конгресу II Інтернаціоналу Бунд був змушений фактично визнати небезпеку сіоністсько-соціалістичних організацій, приділивши значну увагу їх критиці. Стверджувалося, що цей рух не може мати успіху серед робітників, оскільки під маскою соціалізму проводить курс на примирення класових суперечностей заради національних інтересів, що розумілися Бундом як виключно інтереси буржуазії: «насадили в деяких містах Росії групки, надавши їм, за прикладом революційних організацій, звучну назву «комітетів» і розпочали гру в революцію, але це лише одна мішура; насправді ці «комітети» складаються з націоналістично налаштованих напівінтелігентів і ведуть за собою пару

десятків абсолютно несвідомих робітників»¹⁵. Якби небезпека була відсутня, пара десятків несвідомих робітників не заслуговували б згадки у доповіді на міжнародному соціалістичному форумі.

Натомість, позиція Бунду з національного питання ґрунтувалася на зовсім інших засадах. Бунд виріс із робітничих гуртків Північно-Західного краю Російської імперії. Ініціатори перших єврейських гуртків спочатку не розглядали можливості масового робітничого руху на цій території. Гуртки мали задачу підготувати керівників для соціалістичної пропаганди серед росіян та поляків¹⁶. Тому національне питання для них не було актуальним. Ситуація змінилась після переходу до масової агітації*. Марксистська основа руху унеможливила власне націоналістичні тенденції. Вирішення єврейського питання вважалося можливим виключно у реалізації соціалістичного ідеалу: таким чином єврейські робітники позбавились би національного гноблення з боку царизму і соціального з боку єврейської буржуазії. Виклад позиції Бунду з цього питання міститься у прокламації Бердичівського комітету з приводу Кишинівського погрому: «Здається, що євреї єдині у своїй біді, що класовий антагонізм, який існував до погрому, зник, що у всіх євреїв тепер одні інтереси, одні бажання і думки. Але це тільки здається. [...] у біді ще яскравіше виявляються існуючі в єврействі протиріччя класових інтересів... Перший заклик обуреної нашої буржуазії – це «геть соціалістів, геть повсталих єврейських робітників». [...] Соціалісти, кажуть вони, своїми протестами, демонстраціями озброюють проти нас уряд і тим заважають благополучному існуванню єврейського народу. Якщо єврейський народ – це буржуазія, то ви праві»¹⁷.

У промові Ю. Мартова 2 травня 1895 р. «Поворотний пункт у єврейському робітничому русі» намічена програма розбудови масового єврейського робітничого руху. Він мав постати на основі марксистської ідеології, що сповідувала примат класу над нацією. Разом із тим, гострота єврейського питання змушує автора намітити й національний аспект руху, ствердити необхідність окремої організації для єврейських робітників: «Ми добре розуміємо, що без успіху російських і польських робітників ми не багато досягнемо, але, з іншого боку, ми не маємо змоги очікувати всього від російського пролетарія, як наша буржуазія очікує всього від російського уряду [...] Ми повинні мати на увазі, що російський робітничий клас у своєму класовому розвитку буде зустрічати такі перепони, що кожний здобуток буде коштувати йому страшенних зусиль, а тому йому лише поступово і в запеклій боротьбі вдасться досягти поступок політичних та економічних; а в такому ви-

* Для її успіху необхідно було налагодити видання літератури на ідиш, оскільки саме ця мова була мовою повсякденного спілкування у єврейському середовищі. Натомість сіоністи пропагували поширення івриту – давньої єврейської мови, вважаючи ідиш жаргоном, що склався в умовах вигнання і від якого потрібно відмовитись при поверненні до Палестини.

падку очевидно, що коли російському пролетаріату доведеться пожертвувати деякими зі своїх вимог аби досягти хоча б чогось, він скоріше пожертвує такими вимогами, які стосуються виключно євреїв, напр. свободи релігії чи рівноправ'я євреїв. Те саме з російським ліберальним рухом [...] Між тим, організований єврейський пролетаріат у кожному випадку надасть підтримку російському чи польському руху і, долучившись до нього, разом з ним досягне загального звільнення»¹⁸. Відомий критик Бунду В. Жаботинський вважав таку позицію фактичним визнанням недовіри до російського революційного руху з боку ідеологів Бунду (в чому останні звинувачували сіоністів). Йому також належить думка про обумовленість національної програми Бунду необхідністю боротьби проти сіонізму. Автор підтверджує цю думку недостатньою визначеністю у програмних документах Бунду необхідності окремої соціал-демократичної організації для євреїв, а також мінімальною увагою до національного питання на III та IV з'їздах Бунду¹⁹. Так, III з'їзд висунув вимогу лише громадянського рівноправ'я євреїв, а вимога національного рівноправ'я та національно-культурної автономії з'явилася лише у рішеннях наступного з'їзду, у травні* 1901 р.: «З'їзд визнає, що держава подібна Росії, що має у своєму складі багато різних національностей, має у майбутньому перетворитися на федерацію національностей з повною автономією кожної з них незалежно від займаної території. [...] Вважаючи, однак, передчасним виголошення за нинішніх умов вимог національної автономії для євреїв, з'їзд вважає в нинішній час достатнім боротися за скасування усіх виключних законів проти євреїв..., уникаючи роздмухування національного почуття, що може лише затуманити класову свідомість пролетаріату й привести до шовінізму»²⁰. Із В. Жаботинським можна погодитися в тому, що Бунд уособлював собою асиміляційний напрямок єврейської політичної думки. Власне, ця обставина у поєднанні з марксистською доктриною визначила обмеженість національних вимог: розбудова соціалізму мала стерти усі національні протиріччя. Однак твердження про визначеність національної програми Бунду необхідністю захисту від зростаючого впливу сіонізму, на нашу думку, не відповідає дійсності в повній мірі. Посилення національних вимог у програмних документах Бунду відбувається в період боротьби проти «поліцейського сіонізму» НСРП, а зростання впливу соціалістичного сіонізму відобразилось лише у вигляді стурбованої критики. Пізніше, у період революції 1905 р. відомі приклади співпраці між Бундом та Поалей-Ціон у справі протистояння

* В офіційному звіті з'їзд був датований квітнем 1901 р. із конспіративних міркувань, про що повідомляє у спогадах один із членів ЦК Бунду П. Розенталь (див.: Гула О. Г., Гула В. Д. Спогади члена ЦК Бунду Мойсея Рафеса про білостоцький період діяльності організації (1900–1902 роки) // Архіви України. № 5–6. 2018. С. 220–228).

зхвилі єврейських погромів: так, представники цих політичних сил разом з есерами та російськими соціал-демократами входили до складу коаліційного комітету самооборони у Вітебську²¹.

Позиція делегації Бунду на II з'їзді Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП) полягала у федералізації партії за зразком австрійської соціал-демократії: одна частина партії мала представляти російські комітети, інша – Бунд як окремий союз. М. Лібер, член Закордонного комітету Бунду, у доповіді з'їзду так обґрунтував необхідність збереження Бунду: «єврейський пролетаріат значно сильніше зацікавлений у боротьбі проти виключних утисків, що накладаються на нього, ніж весь інший пролетаріат, тому він є більш активним противником такого гноблення»²². Тут М. Лібер повністю повторив тезу Ю. Мартова 1895 р. Однак із того часу постав ще додатковий мотив організаційного збереження Бунду, якому була надана значна увага у звіті II з'їзду РСДРП – протистояння соціалістичному сїонізму: «Ця тенденція сїонізму (соціалістична – *В. Г.*) особливо виявилась останнім часом, коли розвиток єврейського робітничого руху показав сїоністам, що єврейський пролетаріат стає суспільною силою, яку було би вигідно приборкати і, таким чином, [...] ліквідувати класову боротьбу в єврейському народі [...] та отримати армію прихильників»²³. Зважаючи на це, Бунд у жодному разі не міг підкоритися централізаторським прагненням В. Леніна. Перетворившись на районний комітет загальноросійської партії, він втратив би своє національне обличчя, що призвело би до відходу значної частини його прихильників до лав сїоністів-соціалістів.

Отже, сїонізм та єврейський соціалізм прагнули вирішити національне питання з принципово різних позицій. Сїоністи покладалися на виховування національного почуття в єврейському соціумі, протистояння асиміляції та подальшу еміграцію для створення власної держави. При цьому вирішення соціальних питань відкладалося. Власне, економічна боротьба єврейських робітників наприкінці XIX ст. дала поштовх поширенню сїонізму як реакції вищих верств єврейського соціуму на його диференціацію. Виникнення сїоністських гуртків соціалістичного спрямування дозволило залучати до руху й єврейських робітників. Зростання популярності соціалістичного сїонізму чітко прослідковується у радикалізації тону резолюцій з'їздів Бунду. Останній прагнув до соціалістичної революції в Росії, яка мала забезпечити задоволення прав євреїв у межах національно-культурної автономії. Відповідно, сїоністи, для яких ідеалом була національна солідарність, а не класова, одразу ж стали об'єктом жорсткої критики як фактичні співники російської влади. У той же час жорстка позиція відносно сїоністів-соціалістів (заборона входити до економічних організацій Бунду) згодом, під впливом подій революції 1905 р., була послаблена. Прагнення відстояти власну організацію у боротьбі з централізаторськими тенденціями в РСДРП, що окремими авторами інтерпретувалося як вияв націоналіз-

му, пояснювалось бажанням втримати позиції у середовищі єврейських робітників в умовах наступу спочатку контрольованого владою сіонізму НЄРП, а згодом і соціалістичного сіонізму.

¹ *Жаботинский В.* Бунд и сионизм. Одесса. 1906. 49 с.

² *Панаваас Ч.* Борьба большевиков против оппортунистической теории и политики Бунда (1903 – октябрь 1917). Москва. 1972. 116 с.

³ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921 / сост.: Ю. Амиантов, К. Ляшенко, И. Розенталь, З. Перегудова, З. Тихонова. Москва. 2010. 1359 с.

⁴ Цит. за: *Федьков О.* Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Вип. 8. 2015. С. 230.

⁵ НИАБ (Национальный исторический архив Беларуси). Ф. 295. Оп. 1. Ед. хр. 6459. Л. 3.

⁶ Там же. Л. 12.

⁷ Там же. Ед. хр. 7060. Л. 8–10.

⁸ *Заславский Д.* Зубатов и Маня Вильбушевич. Москва. 1923. С. 59.

⁹ *Гребенников В.* Ліворадикальні партії в Україні та їх боротьба проти політики російського самодержавства з робітничого питання (1900 – лютий 1917). Київ. 2006. С. 179.

¹⁰ НИАБ. Ф. 295. Оп. 1. Ед. хр. 6459. Л. 62.

¹¹ *Рафес М.* Очерки по истории «Бунда». Москва. 1923. С. 26.

¹² *Федьков О.* Зазнач. твір. С. 231.

¹³ ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). Ф. 41. Оп. 1. Од. зб. 126. Арк. 2.

¹⁴ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921... С. 178.

¹⁵ Там же. С. 390.

¹⁶ *Рафес М.* Указ. соч. С. 11.

¹⁷ Прокламация Бердичевского и Житомирского комитетов Бунда «Ко всем бердичевским и житомирским еврейским рабочим и работницам». Апрель 1903 г. URL: <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH00195> (дата звернення 18.09.2019).

¹⁸ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921... С. 46.

¹⁹ *Жаботинский В.* Указ. соч. С. 9–17.

²⁰ Бунд. Документы и материалы. 1894–1921... С. 177.

²¹ НИАБ. Ф. 1430. Оп. 2. Ед. хр. 3785. Лл. 165, 167.

²² Бунд. Документы и материалы. 1894–1921... С. 343.

²³ Там же. С. 348.

In the article the formation of views on the national question of two main currents of Jewish political thought: socialist (Bund) and Zionist (including socialist Zionism) is defined. The reasons for the corresponding ideological differences as well as the factors of mutual influence of these competing political concepts have been identified.

Key words: Bund; Zionism; Poalei-Zion; the national question; the labor movement.